

СПЕЦЫФІЧНЫЯ РЫСЫ ІНШАСВЕТНАЙ ПРАСТОРЫ І ЧАСУ

(на матэрыялах беларускай фальклорнай прозы)

Кожнай міфалогіі ў той або іншай ступені ўласцівы сюжэт-архетып, звязаны з перастварэннем хаасу ў лад. Беларускі фальклор прэзентуе шэраг касмаганічных легенд, у якіх асэнсоўваецца з'яўленне сусвету. Звернем увагу на тое, што беларускія творы адчулі несумненны ўплыў хрысціянскай ідэі. У абсалютнай большасці твораў расказваецца пра крэатыўны акт дэміурга, аднак у некаторых дзейнічае Гасподзь, Спас, у якасці антаганіста-трыкстэра якому выступае, спрабуючы сапсаваць створанае, не толькі чорт – персанаж язычніцкай эпохі, але і д'ябал, Анцypар, сатана. Персанажныя зрухі закранулі беларускую версію «асноўнага» міфа наступным чынам: на месцы Грамавіка з'явіўся бог (варыянт Ілля) з перунамі-маланкамі, зброяй Перуна, а на месцы яго праціўніка змея-Вялеса – нячысік. Аднак у дадзеным выпадку нас цікавіць не столькі ўвасабленне касмаганічнага міфа ў беларускім фальклоры, колькі структураванне і ўласцівасці прасторы ў міфалагічнай свядомасці.

Згадаем дакладную структуру свету паводле вертыкальнай, або прасторава-дынамічнай, мадэлі ў скандынаўскіх міфах (Асгард – Мідгард – Хёлль) ці падобнае ўяўленне пра свет старажытных грэкаў (Алімп – свет людзей – Тартар/Аід). Заўважым: свет людзей у міфалагічнай мадэлі з'яўляецца своеасаблівым стрыжнем, «выступае як цэнтр сусвету, як цэнтр фізічных і прама духоўных сіл і энергій, вышэйшы прынцып сусвету...» [3, 33], адносна якога рухаюцца і функцыяніруюць свет багоў («звышсвет») і свет памерлых (іншасвет). Выказваць меркаванні адносна першага не выпадае: вышэйшая міфалогія беларусаў не захавалася гэтак ідэальна, як скандынаўская, і патрабуе далейшых росшукаў. Існуюць асобныя згадкі пра «неба», відавочна хрысціянскага паходжання: «*Неба зроблена так, што яно мае сем сталак, ці пёнтраў. Мы бачым толькі першае неба. А Бог жыве аж на сёмум*» [2, 32]. З іншасветам у беларускім фальклоры звязана значна больш звестак: гэта разнастайныя прымхі, страхі, некаторыя звычаі, нават казкі. Натуральна, што такая колькасць матэрыялу дазваляе рабіць пэўныя высновы адносна спецыфікі прасторы і часу і ўвогуле характарызаваць параметры і канстанты «міфалагічнай рэальнасці».

Аналіз прасторава-часавых характарыстык мэтазгодна правесці на матэрыяле сродкаў абароны ад іншасветных існасцей: апошнія, існуючы ва ўмовах «міфалагічнай рэальнасці» і падпарадкоўваючыся яе законам, у значнай меры нясуць на сабе яе адбітак.

Сталым матывам прыхліц і чарадзейных казак з'яўляецца матыў выратавальнай для людзей вады. Згодна з меркаваннем многіх народаў, існасці іншасвету не могуць перайсці цераз цякучую вадку і мусяць або абходзіць яе, або шукаць пераправы. У чарадзейных казках гэтае ўяўленне трансфармавалася ў вогненную раку з мастом, ля якога галоўны герой нясе варту (сюжэт 300 А). Агонь у дадзеным выпадку падкрэслівае «пельнасць» прыхадняў, часам казка наўпрост называе апошніх «даяваламі» [4, 51]. Сувязь цякучай вады і жыцця найбольш ярка праяўляе сябе ў матыве «гаюшчай» («мёртвай») і «жывушчай» («жывой») вады. У фальклорнай свядомасці вада як такая міфалагізуецца, набывае магічныя якасці нібыта сама па сабе, і нават з прыняццем хрысціянства «магія» вады не згубіла свае пазіцыі, стаўшы арганічнай часткай Вадохрышча (т. зв. «святая вада»).

Ключдазагадкі вады—яздольнасць да пераўтварэння і, безумоўна, насычанасць энергіяй жыцця. Уплыў вады на іншасветныя існасці выглумачаецца тым, што жыхары іншасвету да пераўтварэнняў і руху няздольныя, яны, згодна з уласцівасцямі іх рэальнасці, статычныя. Адсюль — сцверджанне пра іх бессмяротнасць: сапраўды, той, хто з сваёй прыроды не рухаецца адносна часу або завяршыў рух, прайшоўшы праз усе ступені пераўтварэнняў (мярцвяк), смерці як такой не мае. Згодна з гэтым, час у межах «міфалагічнай рэальнасці» цыклічны, заключаны ў бясконцае кола паўтарэнняў. Для жыхароў іншасвету рух магчымы адно ў трох вымярэннях прасторы. Яшчэ адзін бок назвы *нячысты* таксама вынікае з немагчымасці кантакту іншасветных існасцей з вадою. Тое, што не судакранаецца з ёю, ува ўсіх сэнсах застаецца як бы *брудным*. У фальклоры гэты момант знайшоў сюжэтнае ўвасабленне ў некаторых казках. Фабула нескладаная: нячысцік заключае дамову з чалавекам, што апошні сем год (ці нават больш) не будзе мыцца, галіцца і г. д., а сам *нячысты* будзе ўсяляк яму дапамагаць. Чалавек у такой казцы выступае ў якасці саюзніка выхадца з іншасвету, свядома ці несвядома набліжаецца да апошняга, зводзячы да мінімуму свае кантакты з вадою. Паказальна, што *нячысты* не патрабуе душы чалавека ў якасці ўзнагароды, таму

што гэтае прадпрыемства дапамагае яму захапіць дзве душы замест адной, а чалавек, які супрацоўнічаў з *нячыстым*, жыве шчасліва.

Адна з казак прэзентуе даволі цікавую згадку пра стасункі іншасветных існасцей і вады: «З'ела змяя хлеб-соль, яе і разабрала. А яны не п'юць такей вады, якую п'юць людзі; дык яна і пабегла ў сваю старану» [4; 57] (курсіў мой – М. Л.). Напрошваецца думка, што не ўсякая вада з'яўляецца ворагам жыхарам іншасвету. Згадаем шэраг міфалагічных істот у беларускім фальклору, якія выдатна пачуваюцца ў вадзе, нават у самай вірлівай, бо яны, па сутнасці, яе ўвасабленне (вадзянік, багнік, вірнік).

Аднак у дадзеным выпадку мусім размяжоўваць два класы існасцей: непасрэдна звязаных з іншасветам («пякельных» змеяў і іх жонак з чарадзейных казак, персанажаў легенд-страхаў) і істот стыхійнага класу (як згаданыя вадзянік, багнік, вірнік). Хрысціянская свядомасць аднолькава называе іх «чарцямі», «нячысцікамі», зводзячы разам, але ў іх ёсць адно істотнае адрозненне. У прыватнасці, калі першыя выступаюць у якасці адназначнага антаганіста чалавеку, натура другіх дваістая: яны могуць прыносіць і шкоду, і карысць. Думаецца, найбольш мэтазгодна называць іх не проста духамі локуса, але яго ўвасабленнем, што блізка да сінтаісцкага ўяўлення пра душу месца – толькі ў японскай міфалогіі падобныя істоты выступаюць у якасці малодшых бостваў, а не дэманаў. Вяртаючыся да згаданай вышэй цытаты, зазначым некаторыя ўласцівасці, якімі фальклор надзяляе соль. Нават звычайная соль, а тым больш так званая «чацвярговая», паводле прымхаў, з'яўляецца надзейным ахоўнікам ад любых праяў іншасвету. Пакінем у баку факт «асвечанасці» ў царкве і задумаемся над перадумовамі міфалагізацыі солі. Звязваць гэта варта перш за ўсё не з колерам солі (белы – процівага чорнаму, колеру ночы і, адпаведна, іншасвету), а з яе смакам. Соль салёная – як слёзы, а здольнасць перажываць эмоцыі, смяяцца або плакаць – здольнасць выключна чалавечая, недасяжная для статычных жыхароў іншасвету. Натуральна, што сутыкненне з падобнай «квінтэсенцыяй» эмоцый фатальнае для іх. Наогул, жыхары іншасвету няздольныя выказваць эмоцыі: гэта праява руху, жыцця, а яны, як было зазначана вышэй, *нерухомыя*. З гэтай прычыны царэўну Несмяяну з вядомай казкі можна адносіць да шэрагу *тагасветных нявест*: яна не смяецца, не адчувае, а значыць – не жыве. Герой, што рассмяшыў царэўну, на-самрэч вярнуў яе да жыцця, пазбавіў чужой, *не-чалавечай* прыро-

ды. Фактычна, у нечым можна прасачыць сувязь Несмяяны і Спячай каралеўны – сон і няздольнасць смяцца ў кожным выпадку сімвалічна абазначаюць стан смерці, часовае знаходжанне на тым свеце.

Не выпадковым таму стаецца звычай сустракаць гасцей з хлебам і соллю – гэта, так бы мовіць, своеасаблівая праверка («...а то вы падарожныя людзі, можа нечысць якая забралася!» [4, 61]). Заўважым, што хлеб, зроблены чалавечымі рукамі, таксама не даспадобы жыхарам іншасвету, – і наадварот (згадаем «жалезны хлеб» [4, 209]). Падобную з’яву можна вытлумачыць наступным чынам: паводле ўяўленняў, іншасвет – люстраны адбітак свету людзей, фактычна ж – пародыя на яго, што змяняе месцамі верх і ніз, «добра» і «блага».

З вырабаў чалавечых рук смяртэльна небяспечна для тагасветных існасцяў таксама і «халоднае зялеза». Кола, выразанае нажом у зямлі, асабліва трайнае, не дазваляе нячысцікам дабрацца да чалавека. Самы нож, які можна, згодна з прымхамі, проста паказаць тым жа русалкам, пужае іх ледзь не болей за знак хросту. Гэта звязана, на наш погляд, з дзвюма рэальнымі асаблівасцямі апрацаванага жалеза. Па-першае, з ранейшым судакрананнем яго з агнём – агонь, што нясе і святло, і разбурэнне, надта шкодзіць нячысцікам (але, згодна з некаторымі крыніцамі, сапраўдную шкоду ім можа прынесці адно *справядлівы* агонь, здабыты пэўным чынам). Жалеза ў працэсе коўкі судакранаецца і з вадою (т. зв. закалка жалеза), а вада таксама не падабаецца насельнікам іншасвету. І, па-другое, паверхня апрацаванага жалеза люстраная, а тагасветныя існасці не любяць глядзецца ў люстра: яно выдае іх прыроду, у люстры яны не адбіваюцца з прычыны адсутнасці душы, якая нібыта паказваецца ў люстры.

Некаторых з нячысцікаў, як, прыкладам, лесавіка, можна элементарна заблытаць. Калі беларус адчуваў, што згубіўся ў лесе і не можа адшукаць патрэбны напрамак, ён быў упэўнены, што гэта – жарты лесавіка, і выконваў няхітрыя дзеянні: аправаў верхняе адзенне на выварат, левы бот уздымаў на правую, а правы – на левую нагу. Згодна з прымхліцамі, лесавік адразу ж адпускаў чалавека. Справа зноў ва ўяўленні пра Наўе як люстраны адбітак Яві, гэтага свету. Таму люстры і лічыліся пераходнымі кропкамі паміж светамі. Варта сказаць, што падобнае пераапраананне ў звычайным жыцці было недапушчальным у беларусаў, відаць, таму, што магло блага скончыцца і

для жартаўніка, і для яго атачэння. Верагодна, блытаючы левы і правы бок, чалавек, паводле міфалагічных ўяўленняў, нібыта робіцца сваім адбіткам, пераходзіць За Люстра, як Кэралава Аліса, а значыць – у той свет, прычым па сваёй волі далучаецца да яго жыхароў. Такім чынам, перад лесавіком ужо не чалавек, з якога можна пакпіць і пасмяяцца, але такі самы *нячысты* – істота, што існуе ў тых самых каардынатах часу і прасторы, што і ён сам. Трэба зазначыць, што сам лясун, калі з'яўляўся на людзях, быў апрануты вышэйапісаным чынам.

Значым, што, згодна з фальклорнымі крыніцамі, нячыстыя, хаця з'яўляюцца нібыта *бруднымі*, аднак бруд абсалютна не выносяць – ані ў прамым, ані ў пераносным значэнні. Для прыкладу: каб дамавік не мучыў па начах коней, бакі жывёлам вымазвалі ў конскім або чалавечым «брудзе»(!). Дамавік быццам бы па прыродзе гідлівы і крануць такіх коней не захоча, не тое каб сесці на іх і заганыць уночы. Тое самае наконт *моўнага* бруду: калі раптам чалавек адчуваў, што лесавік яго водзіць, а пераапранацца яму не хацелася, ён мог проста голасна лаяцца. Лесавік, кажа прымха, гэтага не выносіць і пакіне чалавека ў спакоі.

Узважыўшы ўсё сказанае вышэй, падагульнім:

1) уласцівасці іншасвету адбіліся на насяляючых яго істотах, што дае падставы для характарыстыкі «міфалагічнай рэальнасці»;

2) іншасвет беларускага фальклору – спецыфічная «міфалагічная рэальнасць», што жыве па сваіх законах;

3) час у межах «міфалагічнай рэальнасці» лінейна нерухомы, заключаны ў кола бясконцых паўтарэнняў;

4) іншасветная прастора падуплыўная цыклам так званых «ліхіх гадзін», падчас якіх адбываецца судакрананне свету людзей і іншасвету.

Літаратура

1. Беларуская міфалогія: энцыклапед. слоўнік / С. Санько [і інш.]. Мінск, 2006.
2. Легенды і паданні / склад. М. Я. Грынблат і А. І. Гурскі; рэд. тома А. С. Фядосік. Мінск, 2005.
3. Скандинавская мифология: энциклопедия / сост. К. Королёв. М., 2007.
4. Чарадзейныя казкі: у 2 ч. Ч. 1 / склад. К. П. Кабашнікаў, Г. А. Барташэвіч. Мінск, 2003.